

МУХТАР ӘҮЕЗОВ

Л2007

3806к

А. Ә. Ә.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

**М.О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ**

“ӘУЕЗОВ ҮЙІ” ҒЫЛЫМИ-МӘДЕНИ ОРТАЛЫҒЫ

Мұхтар Әуезов

**ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ
ЕЛУ ТОМДЫҚ ТОЛЫҚ ЖИНАҒЫ**

26-том

1949–1950

**АЛМАТЫ
“ЖІБЕК ЖОЛЫ”
2007**

ББК 84 (5 Қаз) 7-44

Ә 82

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат
министрлігі Ақпарат және мұрағат комитетінің бағдарламасы
бойынша шығарылды*

Әуезов М.

Ә 82 Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 26-т. — Алматы: “Жібек жолы” баспа үйі, 2007. — 408 бет.

ISBN 9965-759-49-9

Мұхтар Омарханұлы Әуезов шығармаларының елу томдық академиялық толық басылымының 26-томына “Ақын аға” кітабы енді.

Кітап ғылыми жұртшылыққа, қалың оқырман қауымға арналады.

ББК 84 (5 Қаз) 7-44

Редакциялық кеңес:

*Әуезов М., Әкім Т. (жауапты хатшы), Бердібаев Р., Кекілбаев Ә.,
Қанитиянов Б., Қасқабасов С. (кеңес төрағасы), Қирабаев С., Қонаев Д.,
Құл-Мұхаммед М., Мағауин М., Майтанов Б. (кеңес төрағасының
орынбасары), Мұртаза Ш., Нұрғалиев Р., Нұрпейісов Ә., Оразалин Н.,
Сүлейменов О., Тасмағамбетов И.*

Редакциялық алқа:

*Елеукенов Ш., Есім Ф., Құндақбаев Б., Нарымбетов Ә., Сыздықов К.,
Ысмағұлов Ж., Ісімақова А.*

Жауапты шығарушы — *Болсынбаева А.*

Ғылыми түсініктемесін жазған — *Әкім Т.*

Томды баспаға дайындағандар:

*Ахетов М., Әбдіғұлов Р., Әкім Т., Болсынбаева А., Рахымжанов К.,
Қайшыбаева Р., Қаныкейұлы Е., Майлыбай С.*

Ә $\frac{4702250201}{430 (05) — 07}$ хабарланбаған — 2007

ISBN 9965-759-49-9

ISBN 5-628-02141-5

© М.О. Әуезов атындағы Әдебиет
және өнер институты, 2007

АҚЫН АҒА

роман

АБАЙ АҒА

I

Күз аспаны күңгірт, бұлыңғыр. Әуеде дымқыл сыз бар. Таң салқыны қазір күздің суық желіне айналған. Маңайда қызарып солған қурайлар көп көрінеді. Бүрінен айрылған тобылғы да қуқыл реңді. Ұзарып сарғайған селеу мен бозғыл көде, жусан – бәрі де жел лебінен қалтырайды. Бас шұлғып, елбек қағады. Қара жел қуған қанбақ кең жазықта көп бұлыңдап, тынымсыз кезіп, жосып өтеді. Таң жаңада атқан. Салқын түннің қалың шығы жүргіншілердің аттарының тұяғын жылтыратып, шашасына шейін суландырған.

Ералының кең жазығына жаңа келіп ілінген жүргіншілер – ерте көшкен ауылдың ер-азаматы. Көшіп келе жатқан Абай аулы мен көрші ауылдар. Сол көштің алдында ұзаққырап кеткен мынау бір топ аттылар – Абай мен оның жас достары, ақын-әнші серіктері. Топтың алдыңғы қатарында Абай, Көкбай, Шұбар үшеуі өзгелерден озыңқырап, оңаша әңгімелесіп барады. Артқы топ Ақылбай, Мағаш. Кәкітай, Дәрмен болатын. Бұлардың артында Ербол мен Баймағамбет бір бөлек келеді.

Жүрістің ертелік мазасыздығына қарамай, күн райының мұңды, сұрқай көңілсіздігіне қарамай, ортадағы жастар тобы үнемі дабырлап сөйлесіп, әзілдесіп, күліп келе жатыр. Шетінен ақын жастар болғандықтан, бұлар соңғы кездерде өлең шығарудың әр алуан үлгілерін байқап көрісетін. Үйде отырса, жазып айтатын ақындар топқа кезіксе, дом-

быраға қосылып, ән шырқайтын. Ал, осындай атүсті, жол-жөнскейде аға ақын Көкбайдың қоздыруымен жарысқа да түсе берісетін.

Осы соңғы күндерде Көкбай бір алуан жарыс үлгісін айтқан еді. Ол – төрттік жырды төрт ақын болып, іліп-қағып айтатын бір дәстүр.

Кейінгі топтың жол ұзақтығын, мезгіл жүдеулігін елемей, көңілді күлкімен келе жатуына қазірде де себеп болған – сол іліп-қақпа өлеңдер. Бірін-бірі ет ауыртпайтын әзілмен мысқылдап, өнерге де бәсекелеседі, құрбылық әзілде де дамылсыз тайталасады. Енді бір кезекте Мағаш ат үстінде құныса түсіп, Кәкітай мен Ақылбайға қарап, тағы бір төрттіктің алғашқы бір жолын оқыс бастады:

Күз жетті ме, бәтір-ау, неге тондым, –

дегенде, бағанадан кезек қағысып, шапшаңдыққа өздерін қайрағандай боп, әзірлікте келе жатқан ақын жігіттер тегіс елең ете қалысты. Бірақ алдымен іліп әкеткен Ақылбай болды:

Тоңғаның рас, бозарып түсің де оңды.

Ендігі кезекті Дәрмен айтуға бейімделді. Ол – бұлардың ішіндегі ең шапшаңы және тапқыр, айтқышы. Дәрмен бағанадан бергі дағдысымен төрттіктің соңғы екі жолын тағы өзі бітіруге ыңғайланғанда, Мағаш қатарында келе жатқан Дәрменнің тізгінін ұстап, күліп тұрып әзіл айтты:

– Дәрмен, сен шабытыңды ірке тұр. Бағанадан бері есеміз мына Кәкітайда кетіп барады. Бұл неге қосылмайды? Осы айтсын. Айт, көне шапшаң! – деп, Мағаш көзін сығырайта күлді. Өзінің үнемі қатты қалжыңдасатын құрдасы Кәкітайға қарады. Ол да осындай бір шабуылды тосқандай екен. Жолдастарын таң қалдырғандай оқыс өжеттік көрсетті. Өзінің шарылдаған қатты үнімен дауыстап тұрып, іле жөнелді:

Бірің тонып, бірің оң, жұмысым жоқ,
Ойына түк кірмейді Кәкітай шоңның!¹ –

деп, қатты күліп жіберді.

Ақылбай баяу мінезімен таңырқаған бойында Кәкітайға бұрылды да, “шоңның” ... деп, соңғы ұйқасты қайталап:

– Бұл не деген ұйқас?! – деді.

Дәл осы сәтте Мағаш пен Дәрмен Кәкітайды мысқыл етіп, Ақылбайдың күдігін қостап, күле жөнелісті.

– Қысылғаныңа көрінсін, Кәкітай, “шоңның” деген сөз жоқ. Өлең айтса, Кәкітайдың бір опқа жығылатынын білуші ем. Барып шыққан жерін қарасаңшы, – деп, Мағаш күліп келеді. Дәрмен де ақсия күліп:

– Бұл орыстан алған ұйқасың ба, қазақ естімеген сөзді қайдан сүйреп әкелдің, Кәке-ау? – деді.

Кәкітай олардың күлкісін біраз еркіндетіп жіберіп, екі көзі күлімдеп, өзі де лекіте күлді де, енді жауаптасып, дауға кірісті:

– Өлеңнің сөзі, Мағаш пен Дәрмен айта беретін, күндегі көптің құлағына сіңген сөз бола ма екен? Кейде айшықты сөз әлдеқайда алыстан кеп, осылай таңырқатып та кетуі керек. Мен білсем, осы төрттікті өлең ғып тұрған жалғыз менің ұйқасым, – деді.

Бірақ жолдастары, бастығы Ақылбай болып, Кәкітайға қарсы жабыла дау айтты. Бұл топқа енді Баймағамбет пен Ербол кеп қосылды. Оларға да Мағаш өзінің сөзін мақұлдатпақ. Өлеңдерін қайталап айтысып, бәрі де жасы үлкен аға, Ерболдың төрелігін тілесті. Кәкітай айналадағының қаңқуы, ажуасы көбейген соң, көп күлкіні ауырламаса да, өзінің ісі дұрыстығын Ерболға қуаттатқысы келді. Оған жалынғандай, шағып сөйледі:

– Ербол аға, мыналардың орынсыз күлкі, жаман сықағын тыйыңызшы! Арашашы тіледім сізден! Құдай ақы,

¹ “Шоң” деген сөзді Арқа қазағы білмейді. Зор, үлкен деген мағынада қырғыз бен оңтүстік қазағы қолданады.

“шоңның” деген қазақ сөзі бар деп айтып беріңізші, мыналарға! – деді.

Ербол төреші болғандықтан, енді жұрттың бәрі жаттап алған төрттікті өзі тағы бір айтып, аз ойланып, бас шайқады. Кәкітайға жолдастары әлі күліп келе жатыр. Ербол оған жаны ашығандай қабақ білдірсе де, жігітті қостай алмады.

– Айналайын Кәкітай, даусың шырылдағанда, жазықсыздан күйіп бара жатқандай көрінесің-ақ! Бірақ мен өлен сөзде әділ би болатұғым. Баяғыда, Абай мен Қуандықтың айтысында, Абайды Қуандыққа жығып бергем-ді. Сен арыз айтқаныңмен, зорлық етіп тұрсың. Қазақта “шоңның” деген сөз жоқ. Бұл өңірде арғы-бергіде біз естімеген сөз! – деді.

Кәкітай ендігі қалған Баймағамбетке жабысып, тағы да бұрынғысынан да даусын қатайтып, шарылдай түсіп:

– Ойбай-ау, мына жұрт не дейді, Бақа?! Естімеген сөзің жоқ, кәрі құлақты өзің ең. Өзің айтшы! – деп, содан үміт қып еді. Баймағамбет бағанадан “шоңның, шоңның” деген сөзді қайталап, күбірлеп, қабағын түйіп, айтып келе жатқан. Қазір ол өзінің тура кететін бірбеткейлігімен:

– Кәкітай, сенікі теріс! Ешбір ертегі-хикаяда “шоңның” деген сөз жоқ. Мұндай пәлеңді естіп көргенім жоқ! – деді.

Жұрт Кәкітайдың күйгелек мінезінен тағы бір оқыс нәрсе күтіп, даурыға түсті. Бірақ ол әлі мойындаған да, жасыған да жоқ. Атын тебініп жіберіп:

– Ой, тәңірі-ай, жеріне жетпей Кәкітай жығылмайды. Анау Абай ағама жүгінемін. Жүр, білгіштеріңді сонда көрермін, кәне! – деп, жорта жөнелді.

Қалған топтың барлығы да сар желіп отырып, Абайларды қуып жетті.

Өзгелерден бұрын жеткен Кәкітай жаңағы қызу үстіндегі ащы үнмен Абайға дауларының жайын мәлімдеп келеді. Дау “шоңның” деген сөздің айналасында екенін білгенде, Көкбай күліп жіберді. Ол бірдемені білетін сияқты. Кәкітай соған дәмелене қарады. Артқы аттылардың барлығы қатарына жеткен соң, Абай Ербол мен Баймағамбетке бұрылып:

– Мағашқа сен екеуің де қосылып, Кәкітайды жығып бердіңдер ме, шынымен? – деп еді, Ербол қалжындап:

– Мен Кәкітай ғана емес, әділетіне келгенде, сені де сан жерде жығып бергем. Сонымды істегем жоқ па? – деді.

– Жығып беру оңай ғой. Ұтықты төрелік айтсаң, жыққаның – жыққан. Ал Кәкітайдікі дұрыс болса, қайтесің? – дегенде, жаңағы желпініп келген аттылардың барлығы да аңырып қалды. Кейбіреулері сәл тоқтап, Абайдың аузына қадалды. Мағаш пен Ақылбай:

– Не дейсіз, аға?

– “Шоңның” деген сөз бар дейсіз бе? – дескен еді.

Көкбай тамағын кенеп, қатты күліп, Мағаш пен Ақылбайды:

– Қарағым-ау, Кеңгірбай, Өскембайдан басқаны, немесе нағашың Қазыбектен басқаны естімеген жан ба едіңдер, сендер? – деп, кінәлай мысқылдады. Содан ары Абай сөйлеп кетті:

– Мына Көкбайдың аңғарынан түйген боларсыңдар. Қазақта “Шоң” деген кісі аты да бар. Кісі болғанда Шоң, Торайғыр деген ағайынды екеуі бірдей суырылған шешен. Сүйіндік ішінен шыққан қос өркештей адамдар болған. Олар айтты деген нақыл-тақпақ исі Орта жүзге мәлім. Ал, сол “шоң” деген сөздің түп төркіні, мен білсем, қазақ сөзі емес. Мына Ұлы жүз, Үйсін ақындарының, шешендерінің ескі ырғақтарында да ұшырап отырады. Осы сөздің асыл түбі қырғыздан ба деп топшылаймын. Қалай да, Кәкітай бәріңді қирата жеңіп отыр. Ортаңда өзін “ақын емеспін” деп, ең момын ұстайтының осы еді. Өзгеңнің бәріңнің деміңе нан піседі. Бірақ бар ақынды үйелменіңмен бір араға үйіп-төгіп, жеңіп кеткен деген осы емес пе? Шынында, “тоңдым”, “оңдымдарыңа” еркек ақын болып, қайратты ажар берген Кәкітай. Өлеңге өлеңдік қасиет бітірген осының осы ғана өр сөзі! Ал, жеңілгендеріңді өздерің білмесең, біз айтайық: шалжия жығылып, шалқасынан сұлап түсті деген осы, ақын Мағаш, Ақылбай! – деп, Абай мысқыл етті.

Жеңген Кәкітай да, жеңілген ақындар да, оларды құптаушылар да Абайдың зілсіз сықағына мәз бола түсті.

Жүргіншілер Ералының қазірде қуаң тартқан шалғынын біраз аралап өтті. Топтың алдына таман озғындап келе жатқан Абай бір кішкене төбешікке қарай тартты. Ол төбенің басына шыққанда, барлық аттылар сәл ғана томпиып жатқан ескі екі моланы көрді. Жастардың жүзінде Абайдың бұл молаға тоқтағанына таңырқау бар. Олар бұл ескі моланың кімнен қалған көне белгі екенін білмеуші еді. Абай атының басын өзгелерден оздырыңқырап кеп, қос молаға көз жіберіп, көп үнсіз тұрып қалды.

Бұның селдір сұлу сақалына енді сәл ғана ақ араласқан. Айналасына азырақ әжім жиылған мұңды көзін ксйде қысыңқырап қарайды. Кейде, әлдебір күндерді алаңсыз көңілмен есіне түсірмектей, көзін жұмып тұрып, ойланып қалады. Шұбар мен Дәрменнің қолындағы екі көк қаршыға да молаға таман бас изей түсіп, оқыс бір аңды күткендей, қадалып қапты. Алтын сары көздерін кірпік қақпай шаншылтады. Шабыттағы бапты құстар қапысыз сәтті бағып тұр.

Көпке түсініксіз түрде бірталай үнсіз тұрып қалған Абай, бір кезде денесін бүрмей, оң қолын ғана көтеріп, артына қарай қайырды да, жігіттерге белгі етті. Барлық топ көрнексіз молаға әлі де таңырқай қарап, Абайдың қатарына келді. Ат тұяқтарының тықыры басылып, жұрт тегіс тыныш жым-жырттыққа ауысқанда ғана, Абай сөз қатты. Ақырын, қоңыр үнмен сөйлей бастады.

– Осы жалғыз мола осынау елсіз жотаға пайда болғалы, міне, биыл жүз рет жадырап жаз, кірбең тартып күз кепті. Сол бір ықылымнан бергі көп буындар тіршілігінің үнсіз куәсі – осы мола. Бұл қос мола – ішіне аса бір ауыр сыр бүккен молалар. Шанда бір осы тұсқа соғып өткенде, әлдебір арылмаған қарызым бардай боламын. Ақындық қарызым сияқтанады. Бұнда жатқан бір қыз, бір жігіт. Жігіті Кебек, қызы Еңлік атанушы еді! – деген кезде Абайдың үні ажарланып, машықты қалпына ауысып, қатаң сөйледі.

– Осы екеуін махаббат үшін өз елінің қатал үкімі өз замандастарының қолымен, зорлықпен өлтірткен болатын.

Жүз жылдан бұрын да, содан кейін, дәл бүгінгі күнге шейін де, ұлға тұсау, қызға бұғау болған ел заңы осы екеуін ат құйрығына байлатып, сүйретіп өлтірткен.

Абай аз тоқтап, күз желінің суылдай соққан лебінен әлдебір суық сарын есіткендей болады. Аласа төбенің селсеу мен көдесі қалтырай түсіп, бас шұлғып, баяғы бір ескі зардың болғанына куәлік айтқандай. Абай қарасөзбен ескі бір баллада сазын шертіп тұрғандай.

– Еңлік пен Кебек қуғыннан қашып, аңдай боп, мына Орда тауын паналап, азғантай ғана дәурен сүрген-ді. Сол бұйырмаған махаббат, достықтан біткен екеуінің баласы, жөргектегі нәрестесі – жас ұлан әкесі мен шешесінен айрылған күні, жөргегінде жылаған күйінде, мынау шеткі Ақшоқының есіз биігінің басына апарып тасталды. Сол күні, қаза күні байып, батқанша шегі қатып, жылап жатты. Суық дүние, тылсым дүние ортасында, тасбауыр адамнан алыс, жалғыздықта... үні өшті. Мәңгі өшті!.. – деді де, Абай сөзін бітірді.

Жастар үріккендей боп, түйілген қабақпен, шошынған жүзбен қарасады. Ең алғаш шапшаң үн қатқан Дәрмен еді.

– Кімнің бұйрығы солай етті, Абай аға-ау!

– Өлтірген кім?

– Өлтірткен кім? – десіп Мағаш, Кәкітай да сұрасты.

– Өлтірткен Кеңгірбай! Осы тұрған көбіміздің атамыз. Сол күндегі елдің анандай иен көшін бастаған әруағымыз Кеңгірбай! – деп, Абай айнала тұрған жастардың түріне барлағандай, бағып қарады.

Бұл сөзге Шұбар сескеніп қалғандай болды. Өзге жастар аңырғандай. Тек Дәрмен ғана:

– Әруағың да өзі, жастарының жендеті де өзі болғаны ма? – дегенде, Абай оған сәл сүйсіне қарады.

Шұбар Дәрменді қағып:

– Тек, аңдап сөйле! – деп қалды.

Абай Дәрмен жүзіндегі басылмаған ақындық ұшқынды танып тұр.

– Содан бері ол шынжыр қазақ қызының мойнына бұрынғыдан да бата түсті!.. – деп, тағы тоқтады.

Осы кезде қолындағы қаршығасындай екі көзі оттанып, ұшқындаған Дәрмен оқыс бір оймен тұтанғандай болды.

– Абай аға, рұқсат етіңізші! Жүз жыл бойында талай жолаушы мен өткінші Еңлікке өзі білген құранын оқып, бата қылды ғой. Олары тие берсін! Мен бүгін сол Еңліктер жүрегіне арналған басқаша, өзгеше бір құран оқиын. Соған рұқсат па екен? – деді.

Абай іркілген жоқ. Дәрменге қызыққандай, жылы шыраймен қарады да: “оқы!..” – деді.

Сол белгіні күткен Дәрмен:

– Ендеше, Еңлік-Кебек құраны мынау болсын, – дей салып, тамағын кенеп алып, шырқап тұрып, әсем қоңыр дауыспен ән бастады. Көкбай мен Шұбар мынандай оқыс мінезден қысылғандай қыбылжып, бір нәрсе айтқандай болысып еді. Абай тыныштық тілеп, екі қолын шапшаң сермеді де, барлық топқа тыйым салып, Дәрменді тыңдауға бұйрық етті. Көпшілік үнсіз тұрып, құптағандай, ұйып тыңдап қалды. Дәрменнің өзгеше мұңмен аса сезімтал ажар беріп айтқан әні амандық, бейбітшілікте айтылатын сауық әні тәрізді емес. Өлгендердің әруағына арналған дертті жүрек жоқтауы сияқты. Жүзінің сыр толқыны көп әнші-ақын бұл топтың бәріне мәлім бір әнді бастаса да, қазіргі айтуында соны осы сәтке аса бір орайлы саздай созады. Айтып тұрғаны Абай әні – “Көзімнің қарасы”.

Мағаш пен Кәкітай Абайға қосылып, Дәрменнің бұл оқыс қылығын сүйсіне түсінді. Таңданып, тамашалай қарасады. Дәрмен ұзақ өлеңді түгел айтқан жоқ. Ынтық жүректердің күліп тұрып, жан берердей үзіліп айтқан арманды шерлерінен теріп, таңдап айтты. Төрт ауыз жоқтау айтты да, жүдеп, күрсініп, тынып қалды.

Абай ақырын ғана атын бұрды. Семіз қоңыртөбел ат жай ғана басып, тізгін соза бас изей түсіп, жүріп келеді. Өзгелер де қозғалған. Топ қатар келе жатқан. Орталарында екі қаршыға дүр-дүр сілкіністі. Екеуі де жүргіншілердің алдыңғы жағына қадала қарап, комағай көздерінен ұшқындаған шабыт шашады.

Әлі де желісі үзілмеген ой соңында келе жатқан Абай жастарға тағы бір сөз тастады:

– Жә, сол Еңлікті буындырған арқан түйінінде тұншығып кеткен шер бар емес пе еді! Ең болмаса, бүгінгі күн осы мола мен сол жүрек сырын ел-жұртқа дат ететін шақ жетпеді ме?! Еңлік үнімен қыз жүрегі сыр айтса, Кебек тілімен ұл арманы, ер ашуы, ұлан жоғы жоқталса, болмас па?! Ақын-сындар ғой. Мынау күздің түнерген күнінде, түңілткендей күй мен саз келеді ескіден! Мен айтсам, шабытты тек шаттықтан таппай, елдің, ердің күйкі жүдеу күйінен де таппақ шарт! Жыр шындықпен туысса, шыңнан аққан бұлақтай алыс өріс табады. Ендеше, осы естіген, көрген жайдан жыр туғызса нетеді? Қызығатының бар ма? – деді.

Абайдың аңғарын жақсы түйген Дәрмен бір байлауға бекініп те қойған екен. Сонысын енді айта бергенде, бұның алдына түсіп, Шұбар сөйлеп кетті:

– Абай аға, дәл осы жайды мен жазамын!

Өзінен бұрын айтушы болса да, Дәрмен тоқтаған жоқ:

– Абай аға, менің аузымдағы сөзімді Шұбар айтты. Мен де жазамын!

Шұбар жақтырмай, тыжырынып күле түсті:

– Сенің аузыңдағы сөзіңді айтқам жоқ. Өзімнің ойымдағы байлауымды айттым. Сенің жазатыныңды менің айта-тыным не? Өзім айттым, өзім жазам!

– Жоқ, мен жазам!

– Сен емес, мен жазам, – десіп, екі жігіт жарыса таласып, қызу үстінде тоқтай алмағанына Абай бастаған барлық топ қызығып қалды. Дәрмен өзінің дәлелін ойланып алып, көпшіліктің төрелігіне шаққысы келді:

– Екеуміздің таласымызға байлауын көп айтсын. Бірақ мен осы жайды жазатынымды, Шұбардың сөзбен айтқанынан бұрын, жаңа зират басында әнмен айтып қойғам жоқ па?! – деп еді. Бұнысын Мағаш мақұлдап, бас изеді. Шұбар ол сөзді қағытып, қалжың етті:

– Рас, жеңер ақынға бұл сөздің де орайы бар шығар. Бірақ әділетіңді өзің айтшы, Дәрмен! Сен ол жерде өз жа-

ныңнан бір ауыз сөз айттың ба? Абай ағамның өлеңін ғана айтпадың ба? Ал, жазамын дегенді бұрын айтқан менмін.

– Сен тілмен айтсаң, мен ділмен, жүрекпен айттым! Сол Абай ағамның ғашықтық өлеңін өлі әруақтарға бағыштап айтқан жерде-ақ, сазым менен сезімім соларда екенін танытқам! Тәңірі-ай, біз ақын емеспіз бе?! Үнемі сөзбен ұғындырып беру керек пе, емеурін де жетпей ме?! – деп, Дәрмен тағы да ұтықты дау бастады.

Бұл екеуінің таласына Көкбай даурыға күліп келе жатқан. Енді ол екі жігіттің сөзін бөлді. Өзі алдағы қыраттау бір тұсқа көз салып келе жатыр еді. Қазірде сығырая түсіп, көз салып қарап, бір нәрсені болжап алды да, үнді даусымен көтеріле сөйледі:

– Уәй, жігіттер! Сендердің өлең жазамын деп қырқысқан таласың тіпті жақсы. Қандай қанібет! Бірақ осы жерде кімнің жазатынына билікті мен айтайын ба?! – деп, сәл тоқтай берді. Екі жігіт:

– Айт! Айтыңыз! – десіп, кідіре қалды.

– Айт десең, мынау! Сонау қазотының қалың жерінде, анау қыратта бір топ дуадақ отыр. Қаршығаларың көріп келеді. Қазір, алыс та болса, екеуің де құстарыңды сол тұрғыға қатар жіберіндерші! Шабыттың бәйгесін шабыт айырсын! – дегенде, Абай “бәрекелде” деп, Көкбайды тез қостады. Көкбай соңғы кесімін тағы айтты. Дуадақ жайы айтылғалы аңшы жігіттер ақырын сөйлеуді белгі етіп, іркіліп қалған-ды. Көкбай да дуадақтың сақтығын еске алып, енді ақырын ғана, дабырсыз айтты:

– Кімнің құсы бұрын барып, дуадақ ілсе, Еңлік-Кебек жыры соныкі болсын!

Топ иіріліп тұр еді. Шұбар мен Дәрмен билікке тоқта-са қалды.

– Болды!

– Жарайды!

– Ал, жібердік! – десіп, топтан алға таман жырыла бере, құстарын серпіп-серпіп жіберісіп қалды. Шұбар осы арада екі құстың ентелей кеткен ажарларына қарай сала, Абайға бұрылды. Енді асыға сөйледі.

– Ал, Абай аға! Осы билік байлау ғой?

Көкбай:

– Құстар ынталы кетті. Қазір, қазір сын! – деп, шабуға ыңғайланып еді, аңшылар “шаппа, шаппа!” деп, шапқызбай тоқтата берді. Дәрмен де Абай жауабын күтіп тұр. Абай бұл жерде бар топқа ойда жоқ бір оқыс сабыр көрсетті.

– Көкбайдың байлауы дұрыс! Бірақ менің тағы бір шартым бар. Құстарың ана дуадақты барып ілгенше, бір-бір ауыз тың өлеңді екеуің шауып келе жатып, қатар айтыңдар! – деді.

Бұл кезде барлық аттылар желе жөнеліскен. Шұбар мен Дәрмен Абайдың екі жағына шығып алған. Абайдың жаңағы байлауын Шұбар тез қостады:

– Жарайды, Абай аға, қаршыға жайында ма?

Барлық жастар саят қызығына қызумен берілсе де, Абайдың ендігі ақындық бұйрығын анталай тосты.

Абай Шұбарға қарап:

– Жоқ, қаршыға емес! Сын болған соң, қысас сын болсын. Мен қапысыз шапшаңдықты тілеймін. Тапсыратыным, – деп, саспай, анық етіп, жарыс өлеңнің жайын айтты. – Қысқы аязды түнде гуілдеп соққан жел үніне күй қосып, кәрі әже немересін қандай сөзбен жұбатады? Соны шапшаң жыр етіп беріңдер. Ал, айт! – деді.

Шұбар Абайға қалта қарап, қиналғандай түңілді.

– Абай аға! Мынауыңыз сын емес, жаза ғой! – деп еді. Дәрмен осы кезде қатар жортып келе жатып, Абайға естірте, оқыс шапшаң өлеңді айта жөнелді. Шұбар өз сөзіне тыңдаушы құлақ таппағансын, әдейі іркілгенсіп, үнсіз қалды.

Мынау талас қаршығалар таласынан да төтенше. Көпшілік қаршығаны қойып, мұндағы шабыт қаршығасының қанат қағысына қадалды. Дәрмен жұрттың тегіс ықылас аударғанын танып, желе жортып, шапшаң өлеңді соқтырып келеді. Абай ақсия, сүйсіне күліп, тымағын қолына алып, Дәрменге қарай қисая құлап, тыңдап қапты. Шабытты ақын жосыта жырлап келеді:

Талай да талай шапшаң бар шығар-ды,
Үлгі етер шапшаң жырым қаршығамды.
Ақ түтек, ың-шың, у-шу аяз түнде,
Кәрі әже дәл былай деп зар шығарды:

“Гулей соққан ақ боран,
Қорқытпа менің баламды!
Балам әже қойнында,
Келе алмайсың сен бұған!

Ұйқысынан айырма,
Кезе бер есіз далаңды.
Ұйықта, бөпем, оянба,
Әлдилеймін баламды!
Әлди, бөпем, әлди-ай” –
Деп жырласын кәрі ана!
Ұйқыға барсын сол бала,
Тілесө тағы жырласын
Жүз жыл бойы сол ана... –

деп, көзін алға қарай тастап жіберіп, сүйсінген жұрттың барлығына естірте, өлеңінің соңын айтады:

Қаршығам жемін іліпті,
Абай аға, бер кара!

Дәрмен енді атына қамшы басып, құйықтыра жөнелді.
Абайдың Дәрменге анық сүйсінген жолы осы еді.

– Бәсе! Шіркін, ақын болсаң осындай бол! – деді.

Өз ішінде, осы Дәрмен деген інісін “Абайға шәкірт етіп, жолдас етем” деп әкеп қосқан қарт Дәркембайға қазір Абай алғыс айтып келеді.

Шұбар Дәрменнен бұрын шауып кеткен-ді. Жұрт Дәрмен жырын тыңдағанда, ол өзін тыңдаушы болмай қалғанын сылтау етіп, озып кеткен. Барлық топ енді түгел шапқан күйінде құстардың соңынан кетті. Озып барған

Көкбай еді. Лақтай бір дуадақты сарала жүнін жарқылда-
тып басып қалған бір қаршығаның үстіне ағызып жетті де,
тымағын бұлғап, арттағыларға айғай салды. Кейінгілер де
тақау еді.

– Дәрмен! Дәрмен! Сүйінші! Еңлік жыры сенікі, – деді
Көкбай.

Дәрмен шауып келе жатқан күйінде атынан домалай
түсіп, құсына ұмтылды. Мағаш пен Ақылбайлар да, қағы-
лез, шапшаң Баймағамбет те осы құстың үстіне үймелеп
қалысты. Бөлек жерде жалғыз ғана Шұбар өз құсын айнал-
лып жүр. Ол дуадақ олжаланған көрінбейді. Мынау топ
Дәрменнің дуадағын Ерболдың қанжығасына байлап, енді
түгелімен Шұбарға келді. Ол жүресінен отырып, қаршыға-
сын етегімен қоршалай бүркеп апты. Бұндағы жайды өзге-
ден бұрын Көкбай түйген еді. Енді Шұбарға қарап, қарқ-
қарқ күлді.

– Масқара! Шұбардың құсы дуадақ ілудің орнына,
дуадақтан жапа шегіп, қорлық көріп қалыпты ғой! – деді.

Шұбар қаршығасын амалсыз жұртқа көрсетіп, қолына
алды. Бұл қыранның үсті су, үрпийіп қалыпты. Көкбай
Шұбармен қатты қалжыңдасатын әдетіне басып:

– Басына дуадақ саңғып кетіпті. Апырай, жақсы талап
үстінде, мынау жаман шәулінің ырымы қалай жаман еді,
Шұбар! – деп, тағы күлді. Шұбар сөз қатпаса да ызаланып,
Көкбайға салқын көз тастап, сырт айналып, атына міне
берді. Абайдың Шұбарға жаны ашығандай болды.

– Олай деме, Көкбай! Қаршыға өзге жаман құс емес, ашу
мен намыстың жиын оты өзінде де мол. Не жаманат болса,
өз басына. Шұбар, сен қынжылма! – деп, енді топқа бұрыл-
ды.

– Ал, бірақ, жыр Дәрмендікі. Дәрмен, сен жазасың! –
деді.

Әлі де шабытты, желікті Дәрмен енді балаша бір қуа-
ныш білдіріп, астындағы ақ бедеуін өзі дағдыландырып,
үйреткен қалпына салып, шаужайлап, тебінгенде, ақ бедеу
мұның қуанышын қостағандай шапшып, қос аяқтап шан-

шылып тұрып қалды. Шаңқан боздың үстінде Дәрменнің қуанып, ақсия күлген жүзі қызықтырғандай. Жас жалынын атқандай. Қолындағы көк қаршығасы да болаттай жалын ойнап, талпына ұшып, шабытқа тіленеді.

Осы кезде күздің баяу күні көтеріле түсіп, қызғылт сәуле берді. Шапшыған ақ бедеудің үстінде талпынған қаршыға ұстап, күліп тұрған нұрлы жігіт қызғылт күннің шұғыласына малынды.

Әрі шабыт шалған, әрі күн шұғыласы шалған шапшыған жігіт Абай көзіне ақ мәрмәрдан ойылған, әсем біткен тас тұлғадай көрініп еді.

II

Бүгін де күз аспаны күңгірт, айнымалы ала бұлт болатын. Абай мен Әйгерімнің бұл кезде тіккен үйлері “қоңыр үй” деп аталады. Күз кезінде тігілетін күзектік жай. Қазір сол үлкен “қоңыр үйдің” ішінде Абай мен Әйгерімнен басқа Зылиқа бар. Ол үй ортасына сары қидың отын жағып, үлкен қазан көтеріп, жаңадан сойылған тайдың етін түстікке асып жатыр.

Үй іші күзектің суық күндеріне бейімделіп жиналған. Биік төсек, жүкаяқтар жоқ. Мол жастық, қалың көрпелі жергөсек пен айнала тұтқан қалың текемет, тұскиіз, кілемдер бар. Төр жақта сырмақ үстіне салынған арқар терісі, жүні ұзын сеңсең бөстектер жатыр. Іргеден жел соқпастанып отырып қымталып-шымқанған жылы жайдың қонақ отыратын орындары да сыз өткізбес қалың. Маздап жанған қидың оты қызуын үлкен үйге кең жайып, даланың салқынын бұл мекенге кіргізбей тұр.

Таңертеңгі асты ішкен соң, жаңа, жеңіл күпіні иығына жамылып, басына лақ терісі жеңіл бөрік киіп, Абай қалың кітаптар оқиды. Бұның қасында дағдылы Пушкин, Лермонтов мұралары мен Байрон, Гете томдары да аралас жатыр. Кітапты Абай бұл шақта көзілдірікпен оқиды.

Әйгерім отқа жақындап отырғандықтан, өңі ажарланып, балқығандай қызара түскен. Үстіндегі қалың қара

жібекпен тысталған пұшпақ ішігінің айналасына жалпақ құндыз ұстатқан. Ішігінің сәнін бұрама күміс түймеге орнатылған үлкен кесек қызыл коралдар¹ ерекше ажарлап тұр. Басындағы кимешек шаршысы да ұқыпты сәнмен тартылған, кіршіксіз аппақ.

Бұл күнде тола түскен Әйгерімнің нұрын сәнді таза киімі, әсіресе, көркейткендей. Әйгерім Абайдың қыс киетін түлкі тымағын тігіп отыр. Абай кітап оқыса да, тыстағы күннің райын анда-санда шаңыраққа қарап, жиі барлайды. Таңертеңгі шайдан бері кіріп, шығып жүрген Зылиқадан екі рет:

– Күн қалай? Бұлт қалай? Күн ашылатын реңі бар ма? – деп, сұрай берген.

Таңертеңгі астарын өзді-өз отауларында ішкен Мағаш, Ақылбайлар мен қонақтар енді ғана Абайдың үстіне келіп, кірісіп жатыр.

Бұл ауылдың өз адамы боп кеткен дағдылы қонақтары: Ербол, Көкбай, скрипкашы-әнші Мұқа, Баймағамбеттер бөлек бір топ боп кірді. Бұл топ – Абайдың өз үйінің қонағы.

Дәрмен, Көкітай және жас әнші Әлмағамбет болса – Мағаш отауының қонағы. Ербол Абайдың төр жағынан, өзінің дағдылы орнына кеп отырғанда, Абай одан да:

– Күн қалай? Айығып, ашылатын ба? – деп, тағы сұрады. Көзінен көзілдірігін алып, кітап бетін жауып, енді үй ішіне көңіл бөлгендей. Әйгерім Абайдың жүзіне күлімсіреп қарады да:

– Абай-ау, жұт жылғы аязды күнді сұрағандай, таң атқаннан бері қайта-қайта күнді сұрай беретініңіз қалай? – деп, ақырын сыңғырлап күлді.

Абай Әйгерімге жалт етіп қарады да, сүйсініп тамашалағандай боп қалды. Әйгерімнің жүзі қазіргі сәтте ағы – ақ, қызылы – қызыл боп, нұрлана балқып тұр. Күміс қоңыраудай күлкісі де күн күйінен, көңіл кірбеңінен аулақ. Мамыр-

¹ Теңізге бітетін асыл. Сәндікке тағылады.

дың ашық-жарқын көктем таңындай екен. Абай бұған қарап, күлген жүзін көп тоқтатып тұрып, әзіл қатты:

– Рас-ау, мен күн райын көп сұраппын-ау! Оны сұрағанша, сенің жүзіңе қарасам етті. Тыс қанша көріксіз болса да, қоңыр үйдің өз күні балқып тұр екен ғой! Шұғыла атып тұрғанын қарашы, Ербол! Қандай күз жүдеткендей мына жүзді? – деді. Әйгерімнің өңі бұрынғысынан да қысыла қызарды. Сыпайы, ұяң үнді күлкісі естілді.

Күлкі аяғын Әйгерім Зылиқа жаққа бұрып, кірген қонақтарға қымыз әкелуге бұйырды. Жаңа көк дастарқан жайылды. Үлкен қамыс тегенеден сылдырмақты күміс ожаумен құйылған көп сары тостағандағы қымыз Абайдың өзінен бастап, үй ішіндегі қонақтың бәрін жағалады.

Күздің ақшыл тартқан қою қымызы бүгін ерекше жақсы ашыған екен. Салқын түндерде шала ашып, саумалдау боп тұратын бір қымыздар болушы еді. Бүгін олай емес, алғашқы тостағанды тамсанып ішкен қонақтардың бәрі де: “бүгін қымыз жақсы ашыған екен!”, “нағыз қоймалжың, ұрып жығар қымыздың өзі екен!” – десіп мақтаулар айтысады.

Асылып жатқан ет, маздап жанған от, қою қымыз – бәрі де қонақтар көңілін көтере түскендей. Абайдың бүгінгі мәжілісі күйлі мәжіліс болғандай.

Кешегі Еңлік пен Кебек жайы бұл жиынның әр адамына әр толқын ой салғаны бар. Абай үйіне келместен бұрын Көкбай, Ербол, Мұқа, Баймағамбет осы жайды “ұраңқай” деген қонақ үйде жатып, ертемен әңгіме етіскен-ді. Бұлар арасында Еңлік-Кебек оқиғасын Ербол жақсы біледі екен. Ол Кеңгірбай “ісін” Тобықтының аздығынан, әлсіздігінен істелген амалсыз бір байлау деп баяндаған. Бұл үйдегілердің кеңесінде оншалық дау-дүдәмал болған жоқ. Өткеннің бір естегісі ғана боп баяндалған.

Осы жайдағы анық қызу кеңес кеш кеш бойында, бүгін таңертеңгі шайда да Мағаштың отауында қозғалған. Онда Ақылбай, Мағаш, Кәкітай мен Дәрмен барлығы да, кешегі Абай мәлімдеген аз әңгіме айналасында көп ойлар, көп

қиялды болжаулар айтысқан. Аяныш, жиреніштей, ыза-намыстай отты сезімдерге бой ұрып, неше алуан толқысқан-ды.

Қызу шабытты талас үстінде Мағаш пен Дәрмен бірталай желілі әңгіме еспелеп, дамытып ойласқан. Тек екеуінің де қиналып кеп тірелген, шеше алмаған бір жайы бар. Бұларға шешуі қиын түйін болып қалған, Абай айтқан: “өмір шындығы”. Сол “шындықты тауып ашып, басып жырла” деген тәрізді еді аға ақын. Дәрмен осы жұмбақты шешемін деп, бір болжау айтқан.

– Абай ағамның “шындық” дегені маған Кеңгірбай тұрасында нұсқалған сөздей сезілді. “Осы елдің әруағы” болған Кеңгірбайды құр “жарықтық еді” деп, “басқан ізінен садаға” деп жырлама! “Шынды айт. Мінді сыры болса, оны да қосып, ашып айт” – дегендей көрінді! – деген.

Еркіне салса, Дәрмен Кеңгірбайды өзі естіген шын әңгімелер бойынша сынға салып, мінеп көрсеткендей. Мағаш “осы жөндегі кеңестің дәл Кеңгірбай тұсына келгенде, қиын бір тығырыққа тірелетіні бар” көреді. Бұл ретте ол:

– Әуелі, шындық дегеннің өзі не? Көпшілік бас шұлғып, құптап жүрген жайды “шындық” дейміз бе? Солай деп білсек, онда Кеңгірбайдың жолына шырақ жағып түнегеннен басқа жоқ. Бірақ “шындық” тек көптің құптағаны ғана ма? Олай болмас. Жалпы “хақиқат” деген көптің айтқанын ғана қостаушы болмаса керек. Қайта сол көптің адасқанын ашып, тыңға бастайтын болса керек. Жә, сол хақиқат осы тұста неменеді?! – деп, бір сауал қойған.

Ақылбай жай сөйлеп, шабан ойлайтын әдеті болса да, осындай жайларды өзгелерден тереңірек алып, түпкірлеп ойлаушы еді. Ол өзінің Ділдә даусына ұқсастау, гүжілдеңкіреп шығатын салмақты үнімен жаңағы екі жас, іні-достарға көлденең бір сөз тастаған.

– Мен Кебек, Кеңгірбай жайы ғана емес, басқа бір ойдамын. Әуелі, осы хақиқат дегеніміздің өзі не? Мәңгі-бақи һәр заман, һәр ғалам, һәрбір қауымға түгел ортақ, айнымай тұратын хақиқат деген бар ма өзі, жоқ па?! Сол сияқты